

Dr Milica Božić Marojević
 Univerzitet u Beogradu
 Filozofski fakultet
 Centar za muzeologiju i heritologiju
 mbozic@f.bg.ac.rs

NASLEĐE RATA KAO BAŠTINA U MIRU¹

Sažetak: Tokom ratnih razaranja, veliki broj spomenika strada, što iz nehata što namerno. Iako različite konvencije i zakonske regulative predviđaju brigu o baštini porobljenih, okupiranih, rečju „drugih“, svedoci smo njihovih kršenja, čak i u novijoj istoriji. Kada nastupi mir, susrećemo se s novim situacijama – s jedne strane imamo uništeno ili oštećeno nasleđe koje treba obnoviti, a s druge nastala su i neka mesta koja zbog značaja događaja koji su se na njima odigrali zaslužuju da budu transformisana u prostore pamćenja. Kroz različite primere zapostavljenih, zaboravljenih, do pola ili potpuno završenih memorijala, pre svega iz regiona, ovaj rad pokušava da dâ nekoliko predloga kako postupati sa neželjenim nasleđem u osetljivim trenucima posleratne obnove, te da istakne njegove edukativne potencijale u izgradnji trajnog mira i pomirenja.

Ključne reči: rat, posleratna obnova, komemoracije, disonantno nasleđe, zakonska regulativa

*„Govoriti o negativnom sećanju, kao što će se ovde pokušavati, ambivalentno je, jer se odnosi ili na negativno unutar samoga sećanja, na sadržaj, koji je u njemu pohranjen, a odbija, nije dobrodošao, prezriv je i prezira dostojan, ili nam negativno znači da se sećanje zatvara pred uspomenama, odbija da negativno uopšte primi k znanju, potiskuje ga, dakle, i tako prepušta prošlosti i izručuje zaboravu. Oboje, i sadržaj, koji izaziva jezu i odbijanje da se sećanje pretvori u uspomenu, tesno je međusobno povezano. Jedno ukazuje na drugo i neposredno vodi do istorijske problematike kako se uopšte sećati zločina“.*²

Kad prošlost postane prepreka sadašnjosti

Teško da se u muzeologiji i heritologiji može pronaći termin ili fenomen koji ima toliko različitih definicija i širok dijapazon korišćenja poput nekadašnjeg *patrimonium-a*. I pored toga što mu se koreni upotrebe mogu nazreti još u rimskom pravu, u kojem je izvorno označavao imovinu koju su deca, prema zakonu, naslednim redom dobijala od roditelja, u domenu koji nas zanima koristi se nešto više od 200 godina, a u poslednjih četrdesetak sve intenzivnije.³ Bilo da ga prevodimo kao baštinu, nasleđe, kulturno dobro ili nekim drugim, srodnim

¹ Istraživanje obavljeno u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja *Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identitet u Srbiji u 20. veku* (№ 47019).

² Rajnhart Koselek, *Oblici i tradicija negativnog sećanja*, u: Folkhard Kinge i Norbert Fraj (prir.), *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Novi Sad–Beograd, Platoneum–Savez jevrejskih opština Srbije, 2011, 32.

³ Dominique Poulot, *The Birth of Heritage: „le moment Guizot“*, *Oxford Art Journal*, Vol. 11, No. 2, 1988, 40–56.

terminom, reč je o pojavi koja postoji mnogo pre nego što je za nju skovan konvencionalan, premda još uvek ne i standardizovan naziv.

Međutim, kada je *patrimonium* počeo da bude nešto više od onog što se nasleđivalo od oca? I još važnije – kako i zašto se dogodi da neko nasleđe postane toliko društveno značajno da ljudi imaju potrebu da ga unište? Još u Starom zavetu postoje reference u vezi sa ruiniranjem neprijateljskih kulturnih predmeta od strane osvajača. Klasična literatura, počevši od pada Troje, ističe kulturno uništavanje radi uticanja na moral neprijatelja. Iz istorije znamo da su Rimljani uništili Kartaginu. Šta više – radili su salinizaciju tla, kako bi potpuno onemogućili razvoj agrikulture. Na uklanjanju spomenika i zabrani rituala snagu su bazirale srednjovekovne vlasti, ali i one u 19. veku, posebno u kolonijama. Danas više nije tajna ni da su Aboridžini proganjani maltene do istrebljenja u Tasmaniji u prvoj polovini 19. veka, a možemo da se setimo i Indijanaca, španskih osvajanja, uništavanja Maja i Inka, kao i savremenih građanskih i verskih ratova – kako u našem susedstvu, tako i u dalekim zemljama... Ipak, ključni momenat nesumnjivo predstavlja Francuska revolucija koja je dovela do modernog shvatanja nacije i javnog interesa, ali su temelje tome sigurno dali prosvetitelji i kulturna i politička klima koje su prethodile prevratu.⁴ Drugi faktor bilo je formiranje Luvra, kao prvog besplatnog muzeja otvorenog za sve, čime je baština dobila ulogu ne samo promotera, već i alata za ostvarivanje nacionalnih ideja i interesa. Tom dodatnom transformacijom se i dijapazon onoga što se dá naslediti, a ujedno je važno i preneti u budućnost, proširio.

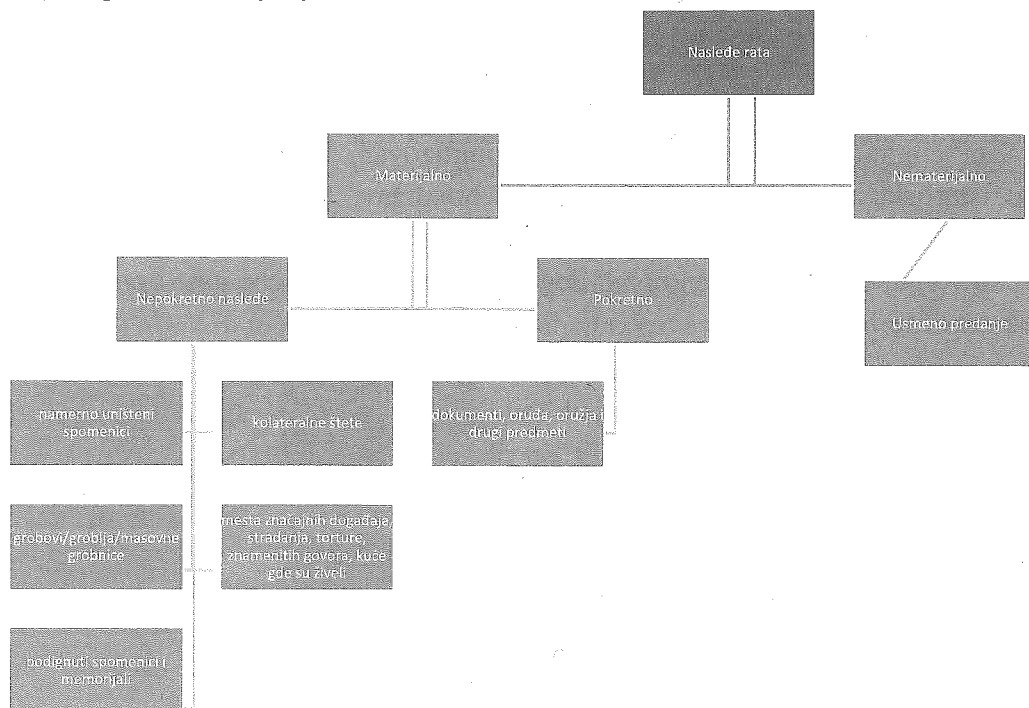
U okolnostima rata, dakle, pravila se menjaju, te se brojne civilizacijske tekovine uništavaju i/ili pokolenjima koja dolaze selektivno prenose. Iako različite konvencije i zakonske regulative predviđaju brigu o baštini porobljenih, okupiranih, rečju "drugih", čak i u novijoj istoriji svedoci smo njihovih kršenja. Tako dobijamo ono što bismo mogli nazvati nasledem rata, i dalje razvrstati u sedam osnovnih kategorija. U prvoj se nalaze namerno uništeni spomenici, drugu čine kolateralne štete, u treću spadaju grobovi/groblja, odnosno masovne grobnice, četvrta su mesta na kojima su se odigrali značajni događaji, bilo da je reč o bitkama, mestima torture, masovnih stradanja, streljanja, ili kućama gde su živeli zločinci, mestima bombardovanja, potom lokacijama znamenitih političkih govora i slično, dok kao petu imamo podignute spomenike ili memorijale. U šestoj su pokretni predmeti (oruđa i oružja torture, npr.), odnosno različiti spisi, dokumenta, fotografije i slično kojima je trebalo da se održi sećanje na ljude i/ili njihova dela tokom ratnih dejstava. Sedmu grupu čine mnogobrojni aspekti nedodirljive baštine, oralne istorije i usmena predanja, koji, ukoliko ne prerastu u neku drugu kategoriju, često prvi netragom nestaju, bez mogućnosti da, u budućnosti, kao nasleđe rata postanu baština u miru.

Svi navedeni vidovi ratnog nasleđa imaju jednu zajedničku karakteristiku – za većinu ljudi oni predstavljaju neprimerenu, neželjenu baštinu, odnosno poseduju određenu disonantnost. Termin „disonantnost“ heritolozi su pozajmili iz muzičke umetnosti, u kojoj disonanca označava dva tona koja se ne stapaju harmonijski, već stvaraju izvesnu napetost. Ešvort i Tanbridž, autori koji su ga uveli u diskurs (interpretacije) nasleđa, pod njim

⁴ Više o fenomenu javnosti kod: Jirgen Habermas, *Javno mnenje*, Beograd, Kultura, 1969. O naciji vidi kod: Zvonko Posavec, *Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga*, *Politička misao*, Vol XXXIII, 1996, 226–233.

podrazumevaju *baštinu kojoj različite grupe pripisuju drugačija tumačenja, vrednosti i značenja*.⁵

Koji se motivi kriju iza namernog uništavanja baštine, UNESCO je sistematizovao u nekoliko tačaka. Kao najznačajniji faktor u analizi ove organizacije navodi se simbolična vrednost koju određeno nasleđe ima u zajednici iz koje potiče, potom su tu identiteti koji se vezuju za spomenike. Manje česta su, mada i dalje prisutna, uništavanja koja nastaju kao posledica agresivnosti napada, dok na kraju imamo nerazumevanje, neznanje ili nezainteresovanost onih koji napad vode o značaju koji čuvanje kulturnog nasleđe ima za čitavo čovečanstvo.⁶ Činjenica, ipak, jeste da su nam, opstajući „na dohvat ruke“, motivi za osvetu i brisanje pamćenja putem uništavanja baštine „drugih“, tek njenom institucionalnom prezentacijom postali „vidljiviji“.

Šema 1. Nasleđe rata, Milica Božić Marojević

Opomena i dugo sećanje

*„Herodot je istoričare držao za čuvare sećanja, sećanja na slavna dela. Ja sam skloniji da na njih gledam kao na čuvare nezgodnih činjenica, čuvare kostura u ormanu društvenog pamćenja. Nekada je u Engleskoj postojao službenik koji se zvao "opominjač" (remembrancer) što je u stvari bio eufemizam za uterivača dugova; posao tog čoveka je bio da opomene ljude na ono što su hteli da zaborave. Jedan od najvažnijih zadataka istoričara je da bude opominjač“.*⁷

⁵ John E. Tunbridge & Gregory John Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, Chichester, John Wiley, 1996, 97.

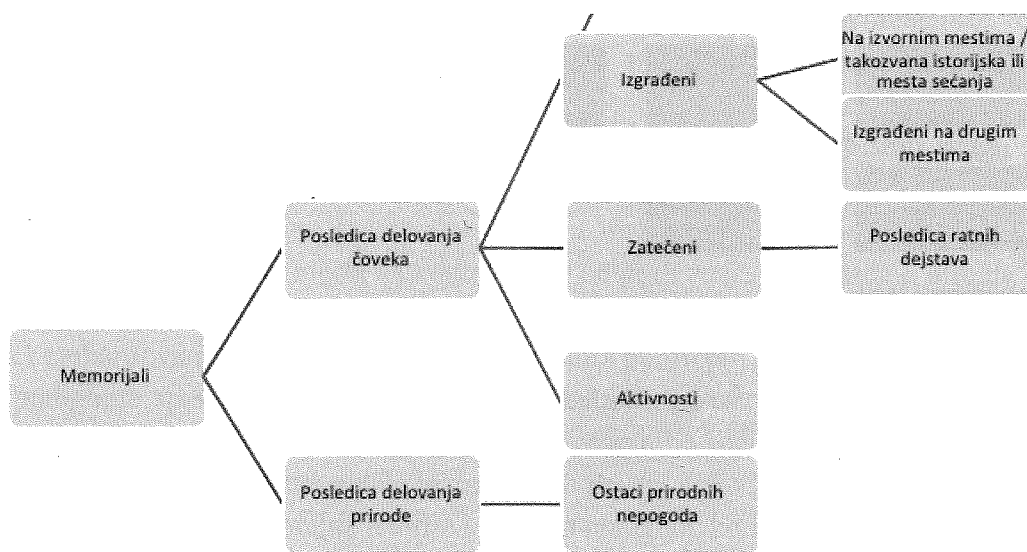
⁶ Marah al Aloul, *The destruction of cultural heritage by warfare and reconstruction strategies: lessons learned from case studies of rebuilt cities*, MA thesis, University of Florida, 2007, 18.

⁷ Peter Burke, *History as a social memory*, in: Thomas Butler (ed.), *Memory: History, Culture and The Mind*, Oxford, Blackwell, 1989, 110.

Šta bi bilo sa sećanjem da je svet oslobođen stradanja? Danas se, nažalost, takvo pitanje i ne postavlja, jer smo odavno napustili tu nadu. Pa ipak, čak ni u miru nismo do kraja mirni i susrećemo se sa novim problemima. Šta raditi sa nasleđem rata? Da li ono treba i može da bude baština u miru? Dalje, ko o tome treba da odluči i na osnovu kojih parametara? I konačno, na koji način je to primereno učiniti?

Nasleđe rata postaje baština u miru memorijalizacijom. Reč je o procesu kreiranja javnih memorijala, a javni memorijali obuhvataju različite projekte i aktivnosti koji se dešavaju u javnoj sferi, sa namerom da se očuva sećanje na događaje, periode i ličnosti od značaja za život određene individue, porodice, društvene grupe ili zajednicu u celini. Sama njihova forma varira. To mogu biti spomenici, spomen ploče, spomen sobe, muzeji i memorijalni parkovi, zatim organizovanje dana sećanja, marševa, parada, demonstracija, izrade umetničkih radova (kao što su murali, grafiti, pozorišne predstave, filmovi, izložbe, komponovanje pesama), kao i inicijative za menjanje naziva ulica, trgova, institucija, projekti usmene istorije, zadužbinarstvo, veb prezentacije i slično.⁸

Sam čin memorijalizacije je duboko politizovan, budući da preslikava političku, kulturnu, istorijsku i društvenu stvarnost u određenoj državi. Naime, vodeće elite, prvenstveno političke, odlučujuće utiču na to koga ćemo i zašto pamtiti, što, konkretno, znači da se društvo neće sećati *svega*, već prvenstveno onih događaja, perioda ili osoba koje upravo vodeće elite odrede kao važne.

Šema 2. Tipologija memorijala, Milica Božić Marojević

O kojem god vidu memorijala da je reč, teoretičari ih grubo dele u tri grupe. Prvu čine *konstruisani memorijali*: muzeji, biblioteke, spomenici, zidovi s imenima žrtava, virtuelni muzeji. Drugi su oni na *izvornim mestima događaja* – groblja, mesta genocida i masovnih stradanja, bivši centri torture, logori, zatvori. Treća forma su *aktivnosti* – godišnjice, privremene, tematske izložbe, preimenovanje ulica i trgova, vođenje ture i obilasci,

⁸ Detaljnije u: Judy Barsalou & Victoria Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, Special report of a United States Institute of Peace Working Group, January 2007. <https://www.usip.org/publications/2007/01/urge-remember-role-memorials-social-reconstruction-and-transitional-justice>, pristupljeno: 10. 12. 2016.

demonstracije, javna izvinjenja.⁹ Za sve njih postoji zajednička bojazan – s obzirom na to da ih uvek obeležava ideološka agenda, da li će umesto da spreče, zapravo potpirivati mržnju?¹⁰

Slučaj Kosovo¹¹

„Izbegavanje da se sazna istina o neprijatnim epizodama ne samo prošlosti, već i sadašnjosti, voljna je odluka svakog pojedinca. Neznanje opravdava pa stoga omogućava udobnu poziciju savremenincima zlodela i patnji. Iza tvrdnje "ne znam" stoji odluka da se istina izbegne, jer znati za zločine, a ne reagovati, znači prihvatiti ulogu posmatrača koji takođe nosi deo odgovornosti. Činjenica da je građanin bio posmatrač zločina, čak i kada je okrenuo glavu, pokreće različite mehanizme samoodbrane, kojima se najpre opravdava sopstvena pasivnost, a zatim i prikriva zločin. Posmatrač nije nužno saučesnik u zlodelu, ali je odgovoran za njegovo zataškavanje i buduće negiranje. Upravo zato danas toliko intrigira saznanje o tome koliko građani Srbije (ne) poznaju svoju prošlost. Odbijanje da se istina sazna, negiranje da se ona zna, a zatim njeno selektivno priznanje predstavljaju osnov na kome se potiskuje neželjena slika prošlosti. Neznanje i "lažna glupost" predstavljaju osnov poricanja i uspostavljanja novog principa željenog kontekstualizovanja činjenica“.¹²

Kosovo i Metohija, kao teritorija koja nije samo etnički, kulturološki, emotivno, već i fizički podeljena, u stručnim krugovima predstavlja poseban izazov za organizaciju brige o nasleđu. Razlozi za to su brojni – počevši od zatvorenosti i netolerancije prema „drugima“ unutar samih zajednica, različitih vizija šta treba da se čuva, drugačijeg sećanja na prošlost, pa sve do neujednačenih strategija baštinjenja i kulturnih politika i nerazumevanja na državnom nivou. Dodatnu prepreku, takođe, predstavlja i (ne)adekvatna kažnjivost kada je reč o „zločinima nad kulturnim nasleđem“, a čega smo u novijoj istoriji itekako bili svedoci. Naime, godine 1999. Tužilaštvo Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) je bilo mahom fokusirano na istragu uloge Slobodana Miloševića u masovnim deportacijama i ubistvima kosovskih Albanaca i nije se bavilo istraživanjem sistematskog razaranja kulturnih i verskih spomenika na Kosovu i Metohiji. Pa ipak, na inicijativu dvojice američkih akademskih stručnjaka Andrasa Ridlmejera (Andras Riedlmayer) i Endrua Heršera (Andrew Herscher) uništavanje kulturnih i verskih objekata se našlo pred MKSJ-om u tri kosovska suđenja. Prema podacima iznetim tokom ovih procesa, na Kosovu je 1999. godine, delimično ili u potpunosti, razoreno 225 od ukupno 607 verskih objekata sa popisa lokalne Islamske zajednice. Prvo suđenje je okončano zbog smrti Slobodana Miloševića, međutim na ostala dva su optuženi politički, vojni i policijski zvaničnici Srbije (izuzev oslobođenog Milana Milutinovića) proglašeni krivim i za progon na političkim, verskim i rasnim osnovama putem razaranja spomenika i verskih objekata kosovskih Albanaca. Iako je odbrana optuženih srpskih zvaničnika isticala da su na Kosovu napadani i pravoslavni verski objekti, a što se navodi i u

⁹ Judy Barsalou & Victoria Baxter, op. cit., 5. U Šemi 2. autorka daje svoju, precizniju tipologiju memorijala.

¹⁰ Ibid., 4.

¹¹ Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o deklaraciji o nezavisnosti Kosova. Takođe, naziv Kosovo i Metohija se u radu upotrebljava kada se sadržaj odnosi na vreme pre 1999. godine.

¹² Olga Manojlović Pintar, Rat i nemir – O viđenjima socijalističke Jugoslavije, drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala, u: Vojin Dimitrijević (prir.), *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 104–105.

samom Ridlmejerovom izveštaju,¹³ kako se to uglavnom dešavalo nakon potpisivanja Kumanovskog sporazuma kojim je okončan oružani sukob na Kosovu, time se završio i mandat MKSJ-a da istražuje i procesuirati te ratne zločine. Međutim, pet godina nakon rata, u etničkim nemirima na Kosovu tokom 17. i 18. marta 2004, oštećeno je još 35 srpskih pravoslavnih crkava i manastira. S tim u vezi je na sudovima UNMIK-a i Kosova podignuto oko 200 optužnica protiv učesnika. Njih 143 su proglašeni krivima, 67 je osuđeno na zatvor u trajanju dužem od godinu dana, dok je najviša kazna bila 16 godina zatvora.¹⁴ Premda u ovakvim okolnostima najviše trpi samo nasleđe, ne smeju se zanemariti ni dugoročne posledice na identitet zajednica, razvoj kulture sećanja, kulturnu raznolikost i izgradnju trajnog mira i pomirenja u regionu.

Imajući na umu aktuelne međunacionalne odnose u ovoj regiji, teško je zamisliti i samo inicijativu da se napravi zajednički multietnički memorijal ili da se organizuje bilo koja komemorativna aktivnost u pomirljivom tonu, a kamoli da se postigne konsenzus kako bi takav spomenik ili kompleks fizički mogao da izgleda i gde bi trebalo da se postavi. No, ne treba zaboraviti da smo do 1989. godine, dakle do vremena koje obeležava oduzimanje autonomije Kosovu, u toj pokrajini imali nekoliko spomenika koji su komemorativnim aktivnostima okupljali pripadnike svih nacionalnosti. Danas je većina njih oštećena i/ili zaboravljena ili rekontekstualizovana, dograđena i slično. Setimo se samo spomenika koji je u znak sećanja na rudare koji su se pridružili NOB-u 1973. napravio Bogdan Bogdanović ili spomenika revolucije vajara Miodraga Živkovića, na bivšem Trgu bratstva i jedinstva, sada Trgu Adem Jašari. Specifičan primer, takođe, predstavlja partizansko groblje u Prištini Svetislava Ličine, koje je posle rata na Kosovu dobilo u jednom delu spomen kosturnicu sa ostacima pripadnika OVK, a gde je i 2006. godine sahranjen Ibrahim Rugova. U savremenom kontekstu pomirenja, posebno se ističe spomenik u Landovici, nedaleko od Prizrena, izgrađen u čast i Bore Vukmirovića i Ramiza Sadikija, simbola zajedničke borbe Srba i Albanaca na Kosovu i Metohiji. Neki spomenici posvećeni antifašističkom oslobodilačkom ratu uvršteni su u listu kulturnog nasleđa pod privremenom zaštitom od 2015. godine, uključujući Spomen česmu, 1943. (NOB) u Zboru kod Štimlja, Bunker NOB-a u Vreli kod Istoka, Spomenik NOB-a u Ramjanu kod Vitine i spomenik u Rakanovcu kod Uroševca, te kuće narodnih heroja Bore Vukmirovića i Ramiza Sadikija, obe u Peći itd.

Danas, međutim, više nema nijednog mesta gde se mogu okupiti pripadnici svih nacionalnih zajednica na Kosovu. I ne samo što Srbi i Albanci ne mogu da se slože oko memorijalizacijskih praksi događaja iz 90-tih, već i unutar samih zajednica, bilo kosovskih Albanaca ili kosovskih Srba, ne postoji konsenzus oko toga. Sećanje na rat s jedne strane formira lično iskustvo, a sa druge već postojeći narativi. Ti postojeći su povezani sa porodičnim istorijama i pričama koje se prenose s kolena na koleno, što utiče na kasnije shvatanje rata od

¹³ Autor navodi da je na Kosovu 1999. godine razoreno ili oštećeno više od 80 pravoslavnih crkava i manastira u: Andrew Herscher & Andras Riedlmayer, Razaranje kulturne baštine na Kosovu, 1998–1999: Posleratno istraživanje, Kosovo Cultural Heritage Project, Massachusetts USA, Cambridge, 2001. <http://heritage.sense-agency.com/assets/kosovo/sg-6-03-a-razaranje-bastine-bcs.pdf>, pristupljeno 23. 11. 2016.

¹⁴ Andrés Riedlmayer, Neprocesuirano u: *Zatiranje istorije i sećanja*, MKSJ i kažnjavanje zločina nad kulturnim i verskim objektima, SENSE–Centar za tranzicijsku pravdu, 2016. <http://heritage.sense-agency.com/bhs/#>, pristupljeno: 23. 11. 2016.

strane potomaka.¹⁵ Takvi šabloni, koji se sastoje od kulturnih narativa, mitova i slično, su okvir kroz koji se posmatraju svi kasniji sukobi. Istoričar Piter Berk (Peter Burke) kaže da su oni povezani sa tendencijom da reprezentuju neki događaj ili osobu u kontekstu drugog, kao i da funkcionišu i na političkom i na psihološkom nivou, te da mogu da pojačaju odgovor na kasniji konflikt.¹⁶ Dodatno, o tome svedoče brojne situacije iz povesti Kosova i Metohije.

Kakva je tendencija memorijalizacije u albanskoj zajednici i koji se motivi iza toga kriju možemo videti na primeru izgradnje spomenika veteranima takozvane Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), o kojem detaljno piše general Fabio Mini (Fabio Mini), komandant NATO snaga na Kosovu 2002. i 2003. godine. U svojoj knjizi „La guerra dopo la guerra“ Mini navodi da, odajući počast svojim mrtvima, porodica i preživeli imaju zadatak da na neki način skrenu pažnju javnosti sa terorističkih i kriminalnih aktivnosti bivših boraca za slobodu. On to vidi kao negativnu stranu i u tom kontekstu i mnogi stanovnici Kosova kritikuju ratne spomenike, dovodeći pre svega u pitanje heroizam OVK. Ovi kritičari uglavnom pripadaju predratnoj eliti i grupama koje nikada nisu bile za oružanu pobunu protiv Miloševića, već su umesto toga bile za ustavne reforme i pravni kontinuitet. „Za njih, gerilska grupa OVK nikada nije bila prava vojska, već mreža seoskih porodica, prijatelja i simpatizera, kriminalna zajednica koja ignoriše postojeću hijerarhiju – kao pobuna protiv njihovih vlasti i njihovog sveta“.¹⁷

To što je na početku komemoracija poginulih boraca OVK bila stvar porodica i preživelih, nije nikakva novina u memorijalizatorskim praksama, već se radi o uobičajenom trendu u Evropi još od Drugog svetskog rata, kada je čak i najmanje selo podiglo spomenik posvećen svojim stradalim u ratu. Kasnije su spomenici postali složeniji, često posvećeni borcima čije se zajedničke vrline, kao što su hrabrost, čast i požrtvovanost, zasnivaju na tradicionalnoj albanskoj vizuelnoj kulturi. Takav način izgradnje spomenika međunarodni stručnjaci za tranzicionu pravdu, koji promovišu pomirenje u regionu, kritikuju jer smatraju da dodatno udaljava Srbe i Albance koji žive na Kosovu.¹⁸

Centar za istraživanje, dokumentaciju i publikacije (CIDP) objavio je studiju u kojoj se navodi da je većina spomenika izgrađenih posle ratnih zbivanja na Kosovu u stilu „socijalističkog realizma“ i bez umetničke vrednosti. U intervjuima stručnjaka navodi se da je preovlađujući stil posleratnih spomenika na Kosovu agresivan i muški, zastareo, te da i ne predstavlja cilj Kosova za razvoj jačih evroatlantskih odnosa. Navedeni spomenici uglavnom prikazuju muškarce, dok samo nekoliko spomenika predstavlja žene i to kao žrtve rata 1999. godine.¹⁹ Ova organizacija je dala i preporuke, među kojima između ostalog traži novi zakon koji će se odnositi na regulisanje izgradnje spomen-obeležja, formiranje baze podataka o svim

¹⁵ Timothy G. Ashplant, Graham Dawson & Michele Roper, *Commemorating War: The Politics of Memory*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2004.

¹⁶ Više informacija u: Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd, Equilibrium, 2002.

¹⁷ Anna Di Lellio, Mesta za stvaranje nacije i žaljenje na Kosovu, 03. 06. 2013. <http://kosovotwopointzero.com/sr/the-complexity-of-kosovos-war-memorials/>, pristupljeno: 06. 11. 2016.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ U Prištini postoji spomenik savremenog dizajna „Heroinat“ podignut u znak sećanja na stradale žene Albanke u ratu 1999. Zanimljiv je primer spomenika, odnosno spomen-ploče na postolju u Ulici Nana Tereza koji je posvećen svim nestalim licima tokom ratnih zbivanja na Kosovu i Metohiji krajem devedesetih.

spomenicima širom Kosova, kao i da za buduće memorijalne projekte bude raspisan međunarodni konkurs u cilju boljeg dizajna.²⁰

S druge strane, analizom stanja na terenu, možemo da zaključimo da srpska zajednica ne radi predano, neki bi rekli ne radi uopšte, na memorijalizaciji ratnog nasleđa. Naime, naspram bogate albanske spomeničke produkcije, gde se ponajviše ističu, primera radi, memorijalni centar posvećen borcima OVK, premda sada zapušten, ili Memorijalni centar Adema Jašarija, kao najposećenije mesto, kosovski Srbi nemaju nova spomen-obeležja koja bi mogla da pariraju. Memorijalizacija srpske strane ide u potpuno drugu krajnost. Želeći da istaknu pravo na Kosovo, kao srpsku zemlju ili kolevku srpske države, podstaknuti Kosovskim mitom, podižu se spomenici Milošu Obiliću i Knezu Lazaru kao veza kojom se ostvaruje kontinuitet prošlosti i sadašnjosti. Tu su na delu tri osnovne strategije pamćenja, koje istorijske podatke pretvaraju u simbole sećanja. Na prvom mestu jeste ponavljanje, kroz kalendar jubileja (primer je praznovanje 28. juna, odnosno Vidovdana). Potom je na delu preklapanje, kojim se događaji koje istorijska nauka povezuje u hronološkom okviru u nacionalnom pamćenju preklapaju. To, konkretno, znači da jedan događaj postaje podloga drugom i doprinosi njegovom stilizovanju i monumentalizaciji. Na kraju imamo i povezivanje hronološki udaljenih datuma, čime se ističe potreba za nastavljanjem na staro.²¹ I ne samo to – nema kulturne politike, nema strategije (bar ne zvanične), a retke su i javno dostupne analize o novim spomeničkim ili graditeljskim praksama. Zvanični podaci se svode na brojke.²² Akcenat je na pravoslavnim svetinjama, njihovom očuvanju i revitalizaciji. Dakle, pored spomenika Milošu Obiliću, koji su Albanci srušili 1999. u centru Obilića, i koji je posle čuvanja u porti manastira Gračanica više od decenije, pre dve godine postavljen u Gračanici na kružnom toku,²³ spomenik knezu Lazaru na kružnom toku u severnoj Mitrovici drugi je spomenik srpskim junacima koji se postavlja u poslednjih nekoliko godina. S druge strane, kosovski organi imaju strategiju razvoja kulture 2015–2025, brojne studije i analize, organizuju se konferencije (iako sa pratećim materijalom upitnog sadržaja) (Sl.1), a o informacijama na internetu da ne govorimo (Sl. 2).

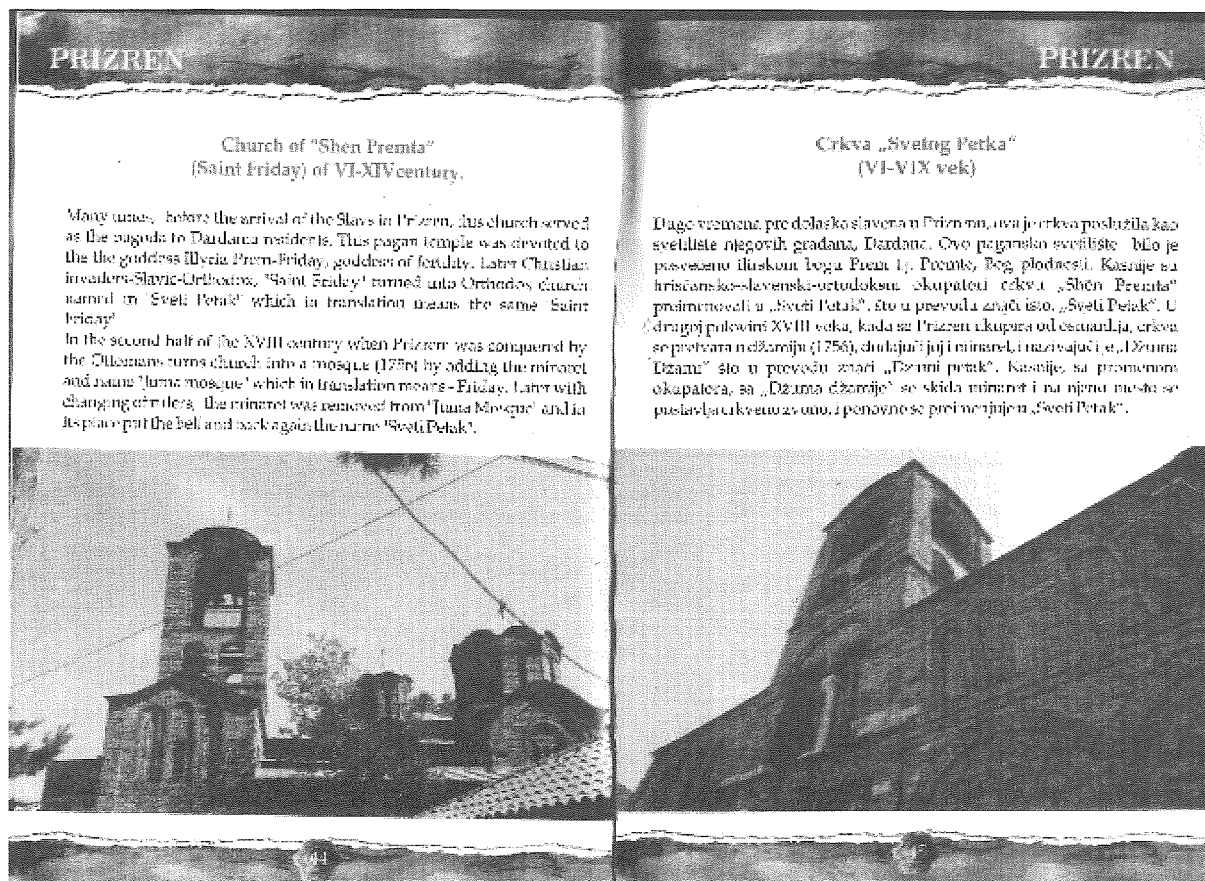
²⁰ Petrit Čolaku, Ratni spomenici na Kosovu kritikovani zbog komunističkog dizajna, 09.03.2016. <http://www.balkaninsight.com/en/article/ratni-spomenici-na-kosovu-kritikovani-zbog-komunisti%C4%8Dkog-dizajna-03-09-2016>, pristupljeno: 09. 03. 2016.

²¹ Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2002, 54–56.

²² Na primer, na sajtu Vladine Kancelarije za Kosovo i Metohiju stoji sledeća informacija: „Samo u poslednjih deset godina (Rezolucija SB 1244), uništeno, oštećeno i oskrnavljeno je oko 150 crkava, manastira i drugih objekata od kojih čak 61 imaju status spomenika kulture, a od toga 18 su od izuzetnog značaja za državu Srbiju. Uporedo, uništeno je i pokradeno više od 10.000 ikona, crkveno-umetničkih i bogoslužbenih predmeta, koji se uveliko krčme na svetskom ilegalnom tržištu antikviteta. Takođe, uništeno je i oštećeno 5.261 nadgrobnih spomenika na 256 srpskih pravoslavnih grobalja, dok na više od 50 grobalja ne postoji nijedan čitav spomenik, čak su iz grobova iskopavane i razbacivane kosti. Skrnavljenja i razaranja ne prestaju ni danas. Groblja su pretvorena u deponije, nepristupačna su, zarasla u korov i šipražje.“ Kulturno nasleđe <http://www.kim.gov.rs/lat/kulturno-nasledje.php>, pristupljeno: 03. 11. 2016.

²³ Gračanica dobila spomenik Obiliću http://www.b92.net/info/ vesti/index.php?yyy y=2014&mm= 06&dd= 27 &nav_id=868958, pristupljeno: 01. 12. 2017.

Slika 1. Brošura podeljena učesnicima na Regionalnom seminaru Past Stories & Future Memories, održanom u Prizrenu 2013. godine u organizaciji švedske organizacije CHwB (Kulturno nasleđe bez granica), koja deluje u BiH, Albaniji i na Kosovu. Fotografija pokazuje Bogorodicu Ljevišku, spomenik na listi Svetske baštine u opasnosti, dok je u tekstu data delimična i veoma tendenciozna interpretacija istorije građevine u kojoj se, primera radi, taj podatak (uključujući i sam naziv!) čak i ne pominje.

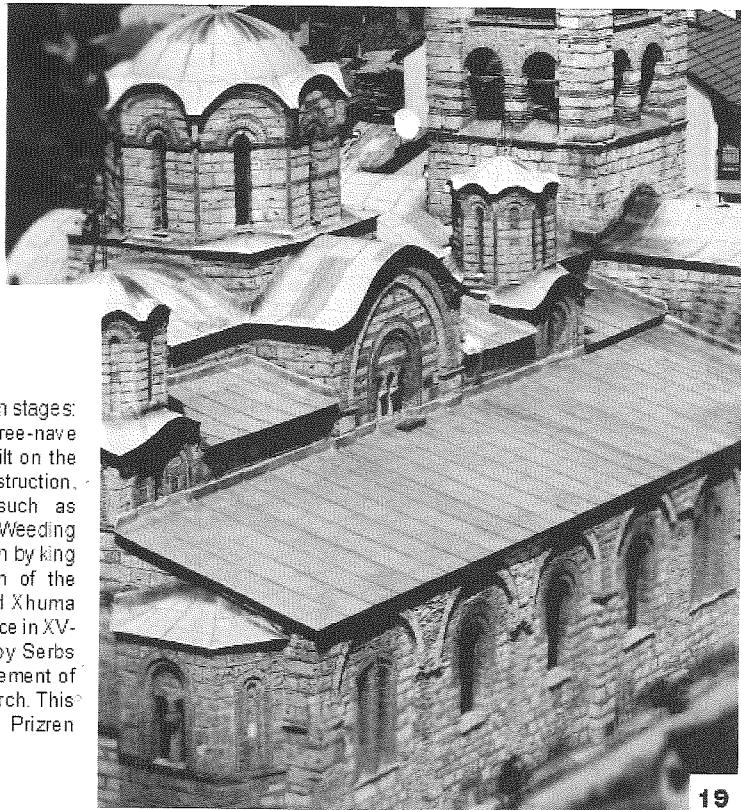
U žanru spomenika, istorija postaje instrument politike.²⁴ Slika iznad to veoma dobro ilustruje. Zato je u kontekstu koji nas zanima mnogo važnije ko kontroliše priču o ratu i kako će da je ispriča drugima. Josip Broz Tito je jednom naveo da treba da se čuva sve što je pozitivno u istoriji naših naroda, ali bi isto tako bilo poželjno da sve što je negativno i na šta ne možemo da budemo ponosni zaboravimo. To je bio jednostran pristup sećanju u kojem ni mrtvi nisu jednaki, jer ako oplakujete člana porodice, nastradalog kao četnika – automatski ste postajali neprijatelj partije.²⁵ Međutim, *kako* ćemo se sećati *svih* stradanja na Kosovu 90-tih, ili još preciznije *kada* – ta pitanja i dalje ostaju bez adekvatnog odgovora, budući da se sećanje ne objašnjava samo tugom za izgubljenima i rasvetljavanjem okolnosti zločina, već i insistiranjem na poukama iz prošlosti i praktičnim delovanjem u sadašnjosti. Jer dok svako za sebe ne prihvati zločin i kaznu, ne prizna sopstvene zločine i ne osudi odgovorne – nema temelja trajnom miru.

²⁴ Alaida Asman, op. cit., 52.

²⁵ Arhiv Jugoslavije, fond 297 Savezni odbor Saveza udruženja NOR Jugoslavija, inv. II, f-111.

19. CHURCH OF ST. PARASCHEVA

it has 7 construction or reconstruction stages: the Roman temple of II-III century; three-nave basilica of V-VI century; Basilica built on the foundation belonging to previous construction. XI century; discovered frescoes, such as "Virgin Mary with baby Christ" and "Weeding in Henna", XIII century; reconstruction by king Milutin. XIV century; transformation of the church into mosque, that was called Xhuma Mosque, supposed to have taken place in XV-XVI century; occupation of Prizren by Serbs in 1912, destruction of minaret, placement of belfry and re-transformation into church. This is the only cultural heritage site in Prizren under UNESCO protection.

HERITAGE ON ARCHES

Slika 2. Na fotografiji prepoznajemo Bogorodicu Ljevišku, ali u tekstu se ona takoreći ne pominje. Detalj sa 19. strane iz kataloga Beautiful and green. Catalogue of Prizren region, objavljenog 2015. godine u sklopu projekta „Support for the tourism sector in the economic region of south“, koji je finansiralo Ministarstvo spoljnih poslova Finske, kao deo šireg projekta „Support for the Trade“, a koji je sprovodio Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP). Kao izdavač su potpisani nevladina organizacija EC Ma Ndryshe (Emancipimi Civil Ma Ndryshe) i šest opština Prizrenske regije.²⁶

Zaključak

„Može biti istina da najsigurniji angažman s pamćenjem leži u njegovom kontinuiranom preispitivanju. U stvari, najbolji nemački memorijal fašističkoj eri i njenim žrtvama nije samo jedan spomenik, već neprekidna debata o tome koja sećanja treba da se sačuvaju, kako to da se učini, u čije ime i sa kojim ciljem.“²⁷

Nulti čas je ideja koja karakteriše gotovo sve revolucije i podrazumeva novi početak koji nastaje brisanjem onoga što mu je prethodilo. On je posledica težnji novog režima da, prevazilaženjem neželjenog nasleđa prošlosti i razdvajanjem prethodne vlasti od njenih pristalica, učvrsti sopstveni legitimitet. Taj raskid se može učiniti na više načina – primera radi – kažnjavanjem ili stigmatizacijom predstavnika ranije vlasti, rehabilitacijom njihovih žrtava, radom na nacionalnim pomirenju, amnestijom i sličnim postupcima. Pa ipak, pokazalo se da je

²⁶ Celokupna brošura Beautiful and green. Catalogue of Prizren region dostupna je na: http://ecmandryshe.org/repository/docs/Katalogu_English.pdf, pristupljeno: 06. 04. 2017.

²⁷ „It may also be true that the surest engagement with memory lies in its perpetual irresolution. In fact, the best German memorial to the Fascist era and its victims may not be a single memorial at all - but simply the never-to-be-resolved debate over which kind of memory to preserve, how to do it, in whose name and to what end.“ Iz: James Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven and London, Yale University Press, 1993, 21.

ovakva kolektivna amnezija neodrživa pozicija.²⁸ Zato se sve češće „inspiratori“ i „nalogodavci“ vizije nulte godine vraćaju pomirljivim verzijama prošlosti, a ponekad osećaju potrebu da naprave novu istoriju koja bi podržala savremene ideje i aspiracije.

Alaida Asman je u „Dugoj senci prošlosti“ navela pravila koja bi trebalo postaviti u cilju prihvatljivog ophođenja s kolektivnim sećanjima. Prvo od njih jeste razlikovanje sećanja i argumenata, koje podrazumeva pravljenje oštre razlike između doživljenog i onoga što sledi iz doživljenog. Da bi to slikovito objasnila, Asman kao primer navodi slučaj Drezdena, kada su se povodom 60 godina bombardovanja održale čak tri komemoracije: revanšistička (bombaški holokaust), diplomatska (u kojoj su Nemci i Saveznici zajedno obeležili jubilej) i, konačno, pomirljiva (činili su je plakati sa natpisima Drezden, Nagasaki, Njujork i Bagdad). Drugi način ophođenja autorka vidi u zabrani izjednačavanja krivice, inače dominantnog postupka, odnosno opravdanja u savremenom društvu, koje dalje nužno vodi ka relativizaciji sopstvene krivice. Treće pravilo podrazumeva zabranu konkurencije među žrtvama. Iako druga dva kriterijuma na prvi pogled deluju slično, među njima postoji drastična razlika. Jer dok se izjednačavanjem krivice sopstveno učešće umanjuje, dotle je u konkurentskom odnosu reč o borbi za priznavanje vlastite patnje. U tom smislu Asman zaključuje da je važno kretati se od ekskluzivnosti ka inkluzivnosti sećanja, odnosno od sećanja koje razdvaja do zajedničkog sećanja koje podrazumeva sećanje na vlastitu krivicu i priznavanje patnji drugih. Kontekstualizacija, kojom ćemo ono što je doživljeno i ono čega se sećamo uvrstiti sećanje u šire okvire, dolazi naknadno.²⁹

Značaj nasleđa zločina je ne samo različit za različite uživaocce baštine, već i je složen kako za žrtve i počinioce, tako i za posmatrače. Sećanje na zločine može do te mere da dominira, te da postane *sine qua non* za sliku pojedinaca ili socijalnih grupa o sebi samima.³⁰ Takođe, bez obzira na to da li je njihov motiv empatija, uzbuđenje ili neki treći psihološki stimulans, ne smemo da zanemarimo ni interesovanje potomaka za patnje koje su pretrpeli njihovi preci. Konačno, nezaobilaznu grupaciju čine i turisti, koje interpretatori žele da nauče lekciju, u nadi da će prikazivanje prethodnih događaja pomoći težnju da se slične situacije izbegnu u budućnosti. Sve su to argumenti kojima se struka rukovodi, kada pokušava da odgovori na izazove koje pred nju stavlja memorijalizacija tokom post-konfliktnih rekonstrukcija. Međutim, nije jednostavno pomiriti profesionalne standarde za zaštitu i upravljanje kulturnim nasleđem sa potrebama sredina i zajednica u kojima se desio rat. Najbolja strukovna praksa mora da se izgradi na razumevanju lokalnog društvenog, političkog i kulturnog konteksta, kroz procenu potreba i isticanjem stanovišta da baština nema samo materijalnu vrednost.³¹ U takvim okolnostima, posebno, dolazi do izražaja opravdanost proširene definicije nasleđa kao savremene upotrebe prošlosti.³²

Pitanja kao što su kako ćemo pamtiti žrtve, šta će se učiti u školama, da li će se čuti glasovi preživelih diriguju ne samo saznanja o davnim danima, nego i načine na koje se bavimo

²⁸ Тодор Куљић, Превладавање прошлости – идејна страна, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2–3 2000, 7.

²⁹ Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2011, 347–353.

³⁰ Ibid.

³¹ Dominic Perring & Sjoerd van der Linde, The Politics and Practice of Archaeology in Conflict, *Conservation and Management of Arch. Sites*, Vol. 11, No. 3–4, 2009, 199.

³² G.J. Ashworth & J. E. Tunbridge, Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe, *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1, 1999, 105.

sadašnjošću kao i pristupe budućnosti. U tom smislu, značajnu ulogu igraju memorijali – spomenici, muzeji, komemorativne aktivnosti, ali i različite inicijative u obrazovanju. Jer, dominantno znanje u savremenom zapadnom društvu, piše Miroslav Tuđman, determinisano je javnim znanjem u javnom prostoru. To će reći da osoba koja kontroliše javni prostor, takođe, kontroliše i tok znanja, te na taj način može da osigura i dominaciju poruka kojima interpretira i postiže lične ciljeve. Iako je spomenik kulture deo društvenog znanja, on ne može biti odvojen od njegovog javnog života. Na taj način su i spomenici kulture deo organizacije javnog prostora i zato je njihova kodirana poruka deo kolektivnog pamćenja i ujedno javnog znanja.³³

Tokom poslednjih godina, diskusije o *javnim memorijalima* su postale važna komponenta načina na koje mnoga društva širom sveta pokušavaju da izgrade bolju budućnost. Mnoge od njih akcenat stavljaju na kolektivno pamćenje, a posledica su oživelog interesovanja za određenu vrstu društvenog sećanja. Taj savremeni trend memorijalizacije ne slavi prošlost. Novi spomenici često obeležavaju zločine same države nad svojim narodom, čime, možemo da zaključimo, komemorišu sramnu, a ne slavnu prošlost. U tom smislu, pokušavaju da razumeju i predstave zločine, koje su neretko počinili ljudi kojima je bila poverena vodeća uloga u društvu, a koja iako je to trebalo, nije podrazumevala i obavezu pružanja zaštite sopstvenog naroda.

Jedno od mogućih rešenja kako čuvati sećanje na ratnu prošlost koje se stidimo i kako prihvatiti neprimerene spomenike, možemo potražiti u raspravama koje su se pre izvesnog vremena vodile u SAD, a tiču se njihovog nasleđa ropstva. Naime, američki univerzitetski kampusi i muzeji, preispitujući nasleđe ropstva, upuštaju se u vrlo ozbiljnu analizu i introspekciju na konto statua koje su dobile imena po robovlasnicima, ali i na račun spomenika koji veličaju ličnosti i/ili istoriju onih koji su tlačili druge na osnovu etničke, verske te rasne pripadnosti. Iako dosad nije došlo do saglasja u pravcu memorijalizacije takvog nasleđa, jer su pojedini univerziteti odlučili da sruše statue, a drugi da ništa ne rade s njima u vezi, postoji preovlađujući konsenzus da bi ove spomenike trebalo „degradirati“ na nivo relikvija prošlosti. Na taj način bi oni postali instrumenti obrazovanja, a ne predmeti dubokog poštovanja, odnosno mesta gde bi mlađe generacije mogle da uče o nasilju, represiji i aparthejdu. U jednom nedavnom primeru, Istorijски centar u Atlanti je predložio da se spomenicima dodaju dodatne ploče na kojima će pisati objašnjenje, odnosno informacije o poreklu spomenikâ i ljudima koji su ih podigli.³⁴ U drugom slučaju, stotine istoričara i istraživača Univerziteta u Džordžtaunu su istraživali sudbine 272 roba koje je univerzitet prodao da ne bi bankrotirao. Univerzitet je, takođe, preduzeo mere pozitivne diskriminacije, kada je reč o upisu potomaka robova.

Da li mi, realno, možemo da sledimo takav primer? Diskutabilno je, jer za razliku od Amerikanaca, koji su se zvanično odrekli ili ogradili postupaka svojih predaka i pokušavaju da revidiraju odnos prema crncima, kod nas je nasleđe ratova devedesetih još uvek nerešenog statusa. Mi nemamo mogućnost da obezbedimo zvanično tumačenje prošlosti najpre zbog činjenice da su ti sukobi dosad bili uslovljeni kontinuirano pogrešnim istorijskim tumačenjima. Veliki otpor da se jasno odrede uloge učesnika, kao i visok stepen nepoznavanja onoga što se dešavalo rezultat su, s jedne strane, nemogućnosti saznavanja istine (jer smo imali strogo

³³ Miroslav Tuđman, *Struktura kulturne informacije*, Zagreb, Zavod za kulturu Hrvatske, 1983, 77.

³⁴ Confederate monuments. Recast in stone. A middle way between complacency and destruction, *The Economist*, 04.02.2016. <http://www.economist.com/news/united-states/21690047-middle-way-between-complacency-and-destruction-recast-stone>, pristupljeno: 06. 02. 2016.

kontrolisane medije), a s druge su u neku ruku posledica i odbijanja samih građana da za njih čuju/znaju.³⁵

U jednoj od Platonovih metafora u „Sokratovoj odbrani“, Sokrat opominje Atinjane da će, ukoliko ga ubiju, izgubiti maltene nešto najvažnije što im je bog podario – a to je da imaju osobu koja ih stalno opominje, bocka, tera da razmišljaju, kao što obad bocka konja dobre rase koji želi da se uspava. I zato on nikada neće prestati da podstiče građane, da ih ubeđuje, prekoreva, da im stalno stoji za petama, gde god oni bili, da ih budi da misle, da ispituju stvari, da čine ono bez čega, po njemu, život ne samo da ne bi bio mnogo vredan - nego ne bi ni bio u potpunosti život. Mišljenja sam da, ukoliko nam ostane pred očima, neželjeno nasleđe ima sličnu ulogu, koju ostvaruje podsećajući nas iznova i iznova na greške iz prošlosti koje ne smeju nikada i ni pod kojim uslovima nigde i nikome da se ponove.

Korišćena literatura

Aloul, Marah al, *The destruction of cultural heritage by warfare and reconstruction strategies: lessons learned from case studies of rebuilt cities*, MA thesis, University of Florida, 2007.

Ashplant, Timothy G., Graham Dawson & Michele Roper, *Commemorating War: The Politics of Memory*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2004.

Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2011.

Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2002.

Berk, Piter, *Istorija i društvena teorija*, Beograd, Equilibrium, 2002.

Burke, Peter, History as a social memory, in: Thomas Butler (ed.) *Memory: History, Culture and The Mind*, Oxford, Blackwell, 1989, 97–113.

Ashworth, G. J. & J. E. Tunbridge, Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe, *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1, 1999, 105–116.

Habermas, Jirgen, *Javno mnjenje*, Beograd, Kultura, 1969.

Tunbridge, John E. & Gregory John Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, Chichester, John Wiley, 1996.

Koselek, Rajnhart, Oblici i tradicija negativnog sećanja, u: Folkhard Kinge i Norbert Fraj (prir.), *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Novi Sad–Beograd, Platoneum–Savez jevrejskih opština Srbije, 2011, 32–42.

Куљић, Тодор, Превладавање прошлости – идејна страна, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2–3, 2000, 1–32.

Manojlović, Olga Pintar, Rat i nemir – O viđenjima socijalističke Jugoslavije, drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala, u: Vojin Dimitrijević (prir.), *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 83–107.

Perring, Dominic & Sjoerd van der Linde, The Politics and Practice of Archaeology in Conflict, *Conservation and Management of Arch. Sites*, Vol. 11, No. 3–4, 2009, 197–213.

Posavec, Zvonko, Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga, *Politička misao*, Vol XXXIII, 1996, 226–233.

Poulot, Dominique, The Birth of Heritage: „le moment Guizot“, *Oxford Art Journal*, Vol. 11, No. 2. 1988, 40–56.

Tuđman, Miroslav, *Struktura kulturne informacije*, Zagreb, Zavod za kulturu Hrvatske, 1983.

³⁵ Olga Manojlović Pintar, op. cit., 107.

Young, James, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven and London, Yale University Press, 1993.

Arhivska građa:

Arhiv Jugoslavije, fond 297, Savezni odbor Saveza udruženja NOR Jugoslavija, inv. II, f-111.

Elektronski izvori:

Barsalou, Judy & Victoria Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, Special report of a United States Institute of Peace Working Group, January 2007, <https://www.usip.org/publications/2007/01/urge-remember-role-memorials-social-reconstruction-and-transitional-justice>, pristupljeno: 10.12.2016.

Beautiful and green. Catalogue of Prizren region, http://ecmandryshe.org/repository/docs/Katalogu_English.pdf, pristupljeno: 06.04.2017.

Confederate monuments. Recast in stone. A middle way between complacency and destruction, *The Economist*, 04.02.2016. <http://www.economist.com/news/united-states/21690047-middle-way-between-complacency-and-destruction-recast-stone>, pristupljeno: 06. 02. 2016.

Čolaku, Petrit, Ratni spomenici na Kosovu kritikovani zbog komunističkog dizajna, 09.03.2016. <http://www.balkaninsight.com/en/article/ratni-spomenici-na-kosovu-kritikovani-zbog-komunisti%C4%8Dkog-dizajna-03-09-2016>, pristupljeno: 09. 03. 2016.

Gračanica dobila spomenik Obiliću, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=06&dd=27&nav_id=868958, pristupljeno: 01. 12. 2017.

Herscher, Andrew & Andras Riedlmayer, *Razaranje kulturne baštine na Kosovu, 1998–1999: Posleratno istraživanje*, Kosovo Cultural Heritage Project, Massachusetts USA, Cambridge, 2001. <http://heritage.sense-agency.com/assets/kosovo/sg-6-03-a-razaranje-bastine-bcs.pdf>, pristupljeno 23. 11. 2016.

Kulturno nasleđe, <http://www.kim.gov.rs/lat/kulturno-nasledje.php>, pristupljeno: 03. 11. 2016.

Lellio, Anna Di, Mesta za stvaranje nacije i žaljenje na Kosovu, 03. 06. 2013. <http://kosovotwopointzero.com/sr/the-complexity-of-kosovos-war-memorials/>, pristupljeno 06. 11. 2016.

Riedlmayer, András, *Neprocesuirano u: Zatiranje istorije i sjećanja*, MKSJ i kažnjavanje zločina nad kulturnim i verskim objektima, SENSE–Centar za tranzicijsku pravdu, 2016. <http://heritage.sense-agency.com/bhs/#>, pristupljeno 23. 11. 2016.

SUMMARY

LEGACY OF WAR AS HERITAGE IN PEACE

Milica Božić Marojević

During the war, a large number of monuments is being destroyed, either deliberately or accidentally. Although the various conventions and regulations provide special care of the heritage of the enslaved, the occupied, in other words „the others“, we are witnessing their violation, even in recent history. When peace comes, we have to deal with new situations - on the one hand, we have destroyed or damaged heritage that must be restored, and on the other, we have some new places that because of the importance of the events they evoke, deserve to be transformed into spaces of memory. Through various examples of neglected, forgotten, half or fully completed memorials, mostly from the region, this paper is going to give some suggestions on how to deal with that so-called dissonant heritage during the post-war reconstruction, and also to highlight its educational role in building lasting peace, stability and reconciliation.

Keywords: war, post-war reconstruction, commemorations, dissonant heritage, legislation